

**ԺՈՂՈՎՐԳԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ԿԱՐՄԻ ՆԱ-
ՀԱՆԳՈՒՄ 19-րդ ԳԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՄՆԱՄՅԱԿՈՒՄ**

19-րդ դարի սկզբին Ռուսաստանը, հաստատվելով Արևելյան Վրաստանում և Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում, իր հետագա առաջխաղացումն ապահովելու նպատակով, բարեհաճ վերաբերմունք էր ցուցաբերում երկրամասի ժողովուրդների հանդեպ: Ուստի պատահական չէր, որ 1800թ հունվարի 23-ին Վրաստանում ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար Կ.Ֆ.Կնորինգին ուղղված հրահանգում Պավել 1-ինը պահանջում էր երկրամասին տիրելու խնդրում նախապատվությունը տալ ոչ թե բռնամիջոցներին, այլ երկրամասի ժողովուրդներին Ռուսաստանի կողմը թեքելու գործելակերպին:¹

Ցարական կառավարությունը հատկապես մեծ նշանակություն էր տալիս այդ տարածքներում ապրող հայ ազգաբնակչության հետ տարվող քաղաքականությանը: Այդ մասին ուղղակիորեն ասվում էր Վրաստանում ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար Պ.Դ. Ցիցիանովին ուղղված կայսր Ալեքսանդր Առաջինի 1802թ. սեպտեմբերի 26-ի հրամանագրում: Ընդգծվում էր, որ «հայերն արժանի են հատուկ... ուշադրության և պաշտպանության: Խորհուրդ եմ տալիս հայերի նկատմամբ վարել հատուկ քաղաքականություն՝ նրանց մեր կողմն ուղղելու նպատակով»²: Մյուս կողմից, ռուսական արքունիքը համոզված լինելով, որ նվաճված տարածքները դժվար կլինի պաշտպանել առանց հուսալի բնակչության, ուստի սկսում է արագացնել վերաբնակեցման գործընթացը՝ երբեմն հաշվի չնստելով տեղական բնակչության շահերի հետ:

Հետամուտ այս քաղաքականության արդյունքն եղավ այն, որ 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական և 1806-1812թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ, ինչպես պարսկական, այնպես էլ թուրքական տիրույթներից մեծ թվով հայեր տեղափոխվեցին Արևելյան Հայաստանի հյուսիսային շրջաններ և Վրաստան:

Անդրկովկասում ռուսների հայտնվելը մեծ ոգևորություն է առաջացնում արևմտահայության, այդ թվում նաև՝ կարսեցիների շրջանում: Այս մասին է վկայում Կարսի Հովհաննես արքեպիսկոպոսի 1802թ. հունիսի 10-ի նամակը Կ.Ֆ.Կնորինգին: Հոգևոր առաջնորդը, ակնկալելով Ռուսաստանի հզորացումը, միաժամանակ խնդրում էր ռուսներին շտապել և իրենց փրկության խնդրում զորավիգ լինել հայերին. «...մի դադարիր զմեզ փրկելոյ, քան-

¹Տես՝ Մելքոնյան Ա., Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Ջավախքում և Ախալցխայի գավառում 19-րդ դարի առաջին քառորդին, Իրան-Նամե, թիւ 1-2-3, 1998, էջ 12:

²Акты кавказской археографической комиссии, /այսուհետև՝ АКАК/ т. 2, Тифлис, док.5.

զի ի վերուստ աստուած ենք ապաւինեալ և վայր զքեզ, որ ենք անօգնական ազգաւ հայոց և դու փութացեր մեզ օգնութիւն առ ի վերուստ ...»¹ :

Փամբակը Ռուսաստանին միացնելուց հետո՝ զգալի թվով հայեր Կարսի նահանգից տեղափոխվում են այնտեղ՝ կազմելով տեղի հայության գերակշիռ մասը:² Հարկատու բնակչություն ունենալու շահագրգռությունը Վրաստանի և Լոռու կալվածատերերին ևս մղում էր ակտիվ գործողությունների: Արևմտյան Հայաստանից և այլ վայրերից Փամբակ գաղթած բնակչությանը «տեղական տվորությունների համաձայն» բնակեցնելու համար, մելիք Ջումշուդ Շահնազարյանը տրամադրում է 800 ռուբլի³:

Կարսի նահանգի էթնիկ տեղաշարժերն ավելի մեծ ծավալ են ընդունում հատկապես 1806-1812թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Երբ ռազմական գործողություններն սկսում են ծավալվել Կարսի նահանգում, ռուսական հրամանատարությունը զուգահեռաբար իրականացնում է իր ծրագրերը: Այդ ամենին նպաստում է թուրքերի դեմ ռազմական գործողությունների հաջող ընթացքը: Կարսի շատ հայեր իրենք են ընդամաք գնում գաղթելու խնդրում ռուսների ցանկություններին: Անշուշտ, գաղթի դժվարին ուղին նախընտրելը պետք է համարել ոչ այնքան ռուսասիրության հետևանք, որքան թուրքական հալածանքներից ազատվելու դրսևորում: Արտագաղթի գլխավոր դրդապատճառը՝ զավառում Մաղասբերդի տիրակալ Կարա բեկի հաստատած արյունալի ռեժիմն էր, որից փրկվելու միջոցը կարսեցիների համար Ախուրյան գետը՝ Ռուսաստանի նորահաստատ սահմանը հատելն էր:

1807թ. մարտի կեսերին ռուսական զորքերը գեներալ Պ.Դ.Նեսվետսկիի գլխավորությամբ, անցնելով Ախուրյանը, մեկօրյա մարտերից հետո գրավում են Բաշ-Շորագյալը: Գերի վերցված զգալի թվով բնակիչներ, մեծ մասամբ՝ հայեր, գաղթեցվում են Արևելյան Անդրկովկաս⁴: Այնուհետև ռուսները գրավում են Կարս քաղաքի արևելյան՝ Բայրամ փաշա թաղը: Սակայն ստանալով գլխավոր հրամանատար Ի.Գուդովիչի հրամանը, հաջորդ օրը Նեսվետսկիը նահաջում է: Նահանջի ժամանակ նա հանդիպում է 500 տուն հայերի, որոնք զանազան տեղերից և գլխավորապես՝ Ախուրյանի ձախափնյա ռուսական տիրույթներից գերի էին քշվում դեպի Կարսի կողմերը: Ազատված այդ բազմությունը կազակների ուղեկցությամբ վերադարձվում է իրենց բնակավայրերը⁵: Նույն ժամանակ 700 ընտանիք կարսեցիներ ռուսների աջակցությամբ գաղթեցվում են Շորագյալ և Փամբակ⁶: Այս դեպքերը խիստ զայրացնում են Կարսի փաշային, որը և քրիստոնյաների դեմ նոր հալածանքներ է սկսում. «վասն քենախնդրութիւնէ ռուսաց ուրուրեք որ պատահէին քրիստոնեայքն հատանէին զգլուխն և տանէին առ բոշխն քաղաքին և առնէին զընծայս իւրենց և յորժամ հատանէին ուրախանային և համարէին

¹ Присоединение Восточной Армении к России. Св. Документов, т.1, Ер. 1972, док.62.

² Նույն տեղում, док.162:

³ Նույն տեղում, док. 135:

⁴ Մատենադարան, Չեռագիր 6517, ք. 2:

⁵ Լեւո, Հայոց պատմություն, երկերի ժողովածու, հ. 4, Ե., 1984, էջ 392 :

⁶ Մատենադարան, ձեռագիր 6517, ք. 2:

պաշտոն մատուցանել աստուծոյ» ,–նշվում է մատենադարանում պահպանված ձեռագրերից մեկում¹:

1807թ. ապրիլի 6-ին Նեսվետաւը, գրավելով Կարսի մոտ գտնվող Կալչախչախ գյուղը, թուրքերից ազատում է 500 ընտանիք՝ մեծ մասամբ հայերի: Վերջիններս, ինչպես և բազմաթիվ այլ ընտանիքներ, Գուղովիչի հրամանով բնակեցվում են Շորագյալում և Փամբակում²: Նույն ժամանակ, ռուսական տիրապետության տակ գտնվող հողերում վերաբնակվելու խնդրանքով, գեներալ Նեսվետաւին են դիմում շուրջ 200 հայ ընտանիքներ, որոնք հավաքվել էին Անիի մերձակայքում³:

1807թ. հուլիսի կեսերին փոխգնդապետ Պեչորսկու գլխավորությամբ 15-րդ եգերական գունդն առանց դժվարության գրավում է Մաղասբերդը: Ռուսներին աջակցությունից զրկելու նպատակով՝ թուրքերը բնակչության զգալի մասին քշում են լեռները: Կարա բեկը 20 գյուղերի բնակիչների հետ անցնում է Կաղզվան, իսկ Զարիշատի բեկը՝ իրեն ենթակա 1000 ընտանիքներով Ախալցխայի փաշայություն⁴: Ռուսներին հաջողվում է գաղթեցված այդ բնակչությունից փրկել միայն 170 ընտանիք, որոնք հիմնականում հայեր ու թաթարներ էին, և բնակեցնել Շորագյալում:

Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում պահվող մի վավերագրի համաձայն, 1807թ. Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղում բնակություն էր հաստատել 21 ընտանիք՝ կամ 95 շունչ, իսկ Համամլուում՝ 8 ընտանիք / 41 շունչ/: Այս գյուղում նրանց հետ էին նաև Ալիբեկից և Մակուից գաղթածները, որոնք համարվում էին ալիբեկցի Նիկադոս քահանայի հպատակներ: Պարսի գյուղում հաստատվել էր ևս 350 հոգուց բաղկացած 58 ընտանիք: Այս գյուղի կարսեցի վերաբնակիչներն ունեին սբ.Սարգիս անունով եկեղեցի, որի քահանան տեր Առաքելն էր: Փոքր Ղարաքիլիսայում տեղավորվել էր 45 ընտանիք / 271 շունչ՝ 137 ար., 134 իգ./: Նրանց սբ. Հովհաննես եկեղեցին ուներ 4 քահանա: Գյումրիում հաստատվել էր 41 ընտանիք / 183 հոգի՝ 95 ար. և 88 իգ./: Նրանց եկեղեցին սբ. Աստվածածինն էր, որի քահանան էր Կարսի Համգագարակ գյուղացի տեր Ավագը: Մի քանի ընտանիք էլ բնակություն է հաստատում Արթիկում⁵: 1807թ. Կարսից Արուտինովի որդի Միքայել Աղալովը ամբողջ ընտանիքով և մեծ թվով այլ գաղթականների հետ բնակություն են հաստատում Շորագյալի Ղիչաղ գյուղում⁶: 1808թ. դեկտեմբերի 24-ին եփրեմ կաթողիկոսի կոնդակով Փամբակում եղած գաղթականների համար գործակալ է նշանակվում տեր Ղազարը:

Ռուսական հրամանատարությունը փորձում էր գաղթականներին ապահովել հողերով: 1808թ. հունվարին կարսեցիների ավագ Հակոբ Խանբաբ Մելիքովի դիմումից հետո, Գուղովիչը հրամայում է Նեսվետաւին Փամ-

¹ Նույն տեղում:

² АКАК, т. 3, Тифлис, 1869, док. 1035.

³ АКАК, т.3, док. 1053.

⁴ Նույն տեղում, док. 959, 1043, 1052:

⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 22ա, վավ. 86:

⁶ Присоединение... т.1, док. 445.

բակի տարածքում բուլղոսի դատարկ մի հարմար վայր գտնել, և զարմանը նրանց բնակեցնել այդ հողերում¹:

Կարսի նահանգից բնակչության արտագաղթը շարունակվում է նաև հաջորդ տարիներին: Այսպես, 1809թ. Կարա բեկի տիրույթներից՝ Մադաս-բերդի մերձակայքից շուրջ 1000 ընտանիք հայեր և կարափափախներ, անցնելով Կարս գետը, տեղափոխվում են ռուս-թուրքական սահմանային գոտի՝ Ախուրյանի առափնյա Բաշ-Շորագյալ, Մուլամուս, Աթախուլ գյուղերը և ցանկություն հայտնում վերաբնակվել ռուսական տարածքներում: Կարսի Աբդուլ փաշան, իմանալով այդ մասին, ռուսներին խնդրում է սահմանն անցնելու դեպքում փախստականներին հանձնել իրեն²: 1811թ. դեկտեմբերին «կարմ-րագլուխ սևափակեղ կոչեցել բոշչալիք բնակիչք դարսայ չու առեալ մինչ ի էճ /700/ տունք, -ասվում էր մատենադարանի նույն ձեռագրում,- զմացին երկիրն արարատեան և բնակեցան ի գաւառն Կօղէից (Կոտայք – Զ.Ս.) որ այժմ կոչէն Խըրդուլուլաղ (Կրիսուլախ)»³: Արտագաղթին մեծապես նպաստում է նաև վրա հասած սովը. «...այս մահաբեր սաստկութիւնն սովուն երկիրն Դարսայ և Կարնոյ ցիրուցան եղեն, ոմանք Երևան, ոմանք ի Դազախ, ոմանք ի Փանծակ, ոմանք ի արցախ, ոմանք ի փայտակարան, ...և որք զմա-ցին զմացին» /այսինքն՝ չվերադարձան- Զ. Ս./, -ասվում էր նույն ձեռագրում⁴:

1811թ. նոյեմբերի սկզբին գեներալներ Պաուլուչչիի և Լիսանկիչի ջանքերի շնորհիվ 100 ընտանիք կարսեցիներ, որից 15 տունը՝ հայեր, իրենց համայնքի առաջնորդ Աբդուլահ աղայի գլխավորությամբ անցան թուրք – ռուսական սահմանը: Գեներալ Լիսանկիչին հրամայված էր նրանց տեղավորել Լոռի քաղաքի հին ամրությունների մոտ: Առաջարկվում էր նաև, առանց հարևան գյուղերի բնակիչներին նեղություն պատճառելու, հողը հերկելու համար նրանցից երեք օր ժամանակով վերցնել անհրաժեշտ քանակությամբ գութանի խոփեր⁵: Ներքին գործերի նախարարին ուղղված նոյեմբերի 11-ի զեկուցագրում Պաուլուչչին խնդրում էր դիմել ցարին՝ զաղթականներին 7 տարով հարկերից ազատելու, եկած կալվածատերերին ևս տեղի հողատերերին տրված նույնատիպ արտոնություններով օժտելու համար⁶: Սակայն փաստ է նաև, որ դարասկզբի ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների հետևանքով, Ռուսաստանին ենթակա Արևելյան Զայաստանի շատ տարածքներ անվտանգության տեսակետից անապահով էին, ուստի արևմտահայ շատ վերաբնակիչներ, որոշ ժամանակից հետո, թողնում էին Զայաստանը և անցնում էին Վրաստանի խորքերը⁷:

Միաժամանակ, փաստերը վկայում են, որ կատարվել է նաև հակառակ գործընթացը: Ռուսների առաջխաղացումն իր հերթին խթան հանդիսա-

¹ Նույն տեղում, փաստաթուղթ 386:

² АКАК, т.3, док. 1071, 1072.

³ Մատենադարան, ձեռագիր, 6517, ք 3:

⁴ Նույն տեղում, ք 4:

⁵ АКАК, т.5, Тифлис, док.10. Տես նաև՝ Присоединение... т.1, док.481.

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Տես՝ Մելքոնյան Ա, նշված հոդվածը, էջ 14:

ցավ Փամբակի, Շորագյալի, Բորչալուի մահմեդական բնակչության փախուստին՝ դեպի Կարսի փաշայության և Երևանի խանության տարածք: Այդպիսի մեծ տեղաշարժ նկատվեց հատկապես Ցիցիանովի Երևանյան արշավանքի ժամանակ, երբ վրաց արքայողիներ Ալեքսանդրի, Չուլոնի և Փարնավազի հետ պայմանավորվածության համաձայն, Փամբակի 27 գյուղերի բնակիչներ, իրենց աղալարների գլխավորությամբ, փախչում են Կարսի փաշայության տարածք¹: 1804թ. մայիսի սկզբներին Կարս է հասնում նաև Փամբակի Արդի - բեկ գյուղի բոլոր բնակիչներ՝ 13 ընտանիք / 43 շունչ՝ 20 տղամարդ և 23 կին /: Մայիսի 15-ին սրանց են հետևում նաև Փամբակի Ղալթաղչի գյուղի բնակչությունը՝ աղալար Վելի բեկ Խալիլովի գլխավորությամբ, թվով 43 ընտանիք կամ 211 շունչ (115 տղամարդ և 96 կին):² Փամբակից փախած 300 տուն թաթարների աղալար Ախիսիմ բեկի հետ միասին ընդունում է Կարսի փաշայի եղբայր Կարա բեկը:³ Նեսվետաևի կողմից Արթիկը նվաճելու ժամանակ ևս բավական մեծ թվով թաթարներ հեռացան Երևանի խանություն և Կարսի փաշայություն: Նրանց վերադարձնելու համար ռուսները նույնիսկ պատանդներ են պահում: Այսպես, Ցիցիանովին ուղղած իր զեկուցագրում Նեսվետաևը գրում է, որ պատանդներին պահում են Կարս փախած թաթար բնակիչներին ետ բերելու նպատակով: Գեներալը հայտնում է նաև, որ նրանց մի մասն արդեն վերադարձել է: Անհանգաստացած Ղազախի և Բորչալուի թաթարների առևտրական գործերով Կարս մեկնելու և նրանց այնտեղ երկար մնալու իրողությունից, Նեսվետաևն իր մտավախությունն է հայտնում Ցիցիանովին, թե բոլոր հիմքերը կան կարծելու, որ նրանք այլևս չեն վերադառնա իրենց նախկին բնակավայրերը և առաջարկում է միջոցներ ձեռնարկել:⁴

Ցարական արքունիքը 1801թ. Վրաստանում գործող իր պաշտոնյաներից մի կողմից՝ պահանջում էր խրախուսել Թուրքիայից քրիստոնյաների ներգաղթը, մյուս կողմից՝ Օսմանյան կառավարության դժգոհությունը չառաջացնելու համար, հրահանգում էր այդ ձեռնարկումները ներկայացնել իբրև Վրաստանից կայսրություն փախած նախկին բնակիչների վերադարձ: Հրահանգվում էր նաև գաղթողներին բնակեցնել պետական հողերում:⁵ Միաժամանակ, չպետք է ժխտել նաև այն հանգամանքը ևս, որ Աղա Մահմադ խանի արշավանքի պատճառով Արևմտյան Հայաստանում հաստատվել էին Փամբակից, Շորագյալից և Բորչալուից փախած ոչ քիչ թվով բնակիչներ: Այնուհանդերձ, դա միայն պատրվակ էր ռուսների համար, և նրանք հաճախ էին շահարկում այս փաստը:

Այն բանից հետո, երբ Կարսի Մամեդ փաշան խաբում է Ցիցիանովին և չի օգնում պարսիկների դեմ ռազմական գործողությունների ժամանակ, նրանց հարաբերությունները աստիճանաբար լարվում են: Առիթն օգ-

¹ Дувровин Н., Закавказье от 1803-1806., Спб., 1866, с.358.

² АКАК, т.2, док. 1153.

³ Присоединение... т.1, док.258.

⁴ АКАК, т.2, док. 1122.

⁵ АКАК, т.1, док. 544, 555.

տագործելով՝ ռուսական հրամանատարությունն իրենց հպատակներ համարելու հիմնավորումով, փաշայից պահանջում է վերադարձնել Շորագյալի, Բորչալուի և Փամբակի բնակիչներին: 1805թ. մարտի վերջերին՝ Նեսվետաևը Կարսի փաշային զգուշացնում է, որ իր պահանջը չկատարելու դեպքում, ինքը կդիմի սուլթանին ու ցարին:¹ Սակայն, երբ նույն թվականի սեպտեմբեր ամսին Ռախիմ բեկն է ցանկանում իր հպատակներով հետ վերադառնալը, այս անգամ նրանց ճամփան փակում է Սադասբերդի տիրակալ Կարս բեկը: Կարսի փաշան էլ իր հերթին խանգարում է հայ մելիք Ջումշուդի մի քանի ընտանիքների վերադարձին, որոնք ժամանակին անցել էին Կարսի փաշայության տարածք: Մելիքի զանգատից հետո, Ցիցիանովը դիմում է Սահմադ փաշային՝ թույլատրելու նրանց իրենց նախկին բնակավայրերը վերադառնալու համար:² Ցիցիանովը նույնիսկ իշխան Ա.Բեբուրովին ուղարկում է Կարս՝ Փամբակի բնակիչներին վերադարձնելու համար: Բեբուրովը նախապես խնդրել էր Նեսվետաևին՝ Համամլու չտեղափոխել Բեկանտ գյուղի բնակիչներին, գյուղը չվերաբնակեցնել, քանի որ Կարսում գտնվող Փամբակի բնակիչները ցանկություն էին հայտնել հաստատվել հատկապես այդ գյուղում:³ 1805թ. օգոստոսին Կարսում գտնվող Փամբակի բնակիչներին ընդունելու համար ուղարկվում է նաև Փամբակի մոռուրավ իշխան Օրբելիանին: Ցիցիանովը, տեղեկանալով այդ մասին, գրում է. «... - հանդգնած եմ, Կարսի փաշան, որ խոստացել էր 10 օրից վերադարձնել Փամբակի մեր բնակիչներին, նորից կխաբի, ինչպես որ արել է ժամանակին»:⁴

Այնուհանդերձ, ներկայացնելով Շորագյալի և Փամբակի իրավիճակը, Նեսվետաևը ուրախությամբ հայտնում է գեներալ Պորտնյագինին, թե պետք է շնորհակալ լինել աստծուց, քանի որ Շորագյալի և Փամբակի տարածքներն այժմ դարձել են մարդաշատ: Նոր խմբեր են սպասվում Կարսից և Երևանից:⁵

Կարսի փաշան միաժամանակ բռնել էր ընդգծված խուսափողական դիրք: Ռուսական հրամանատարության բոլոր պահանջները վերադարձնելու Կարսի տարածքում գտնվող ռուսահպատակներին, Մամեդ փաշան թողնում էր անպատասխան կամ խուսանավում էր: Ցիցիանովին գրած իր պատասխան նամակում փաշան հավաստիացնում էր, որ Ռախիմ, Սայիդ և Նայի բեկերին ինքն անգամ չի թույլատրել մտնելու իր տարածքները: Իսկ Բեբուրովին ենթակա բնակիչները հեռացել են Ալեքսանդր արքայորդու մոտ: Փամբակի բնակիչներ Հաջի-Մուսա խանի և Վելի բեկի ձերբակալությունն ու հանձնումը ռուսներին տեղի չի ունենում, քանի որ տեղեկանալով այդ մասին, նրանք փախչում են Ախալցխա:⁶ Մինչդեռ Փամբակի աղա-

¹ Присоединение... т.1, док. 220.

² Նույն տեղում, док. 155.

³ Նույն տեղում, док. 214, 215, 217.

⁴ АКАК, т.2, док. 2039.

⁵ Присоединение... т.1, док.262.

⁶ АКАК, т.2, док. 1870.

⁷ Նույն տեղում, док. 1880:

լարներն իշխան Ադամ Բերուրովի հետ եղել են Կարախան և Օջախ – օղլի գյուղերում: Հետագայում Սամեդ փաշան խոստովանում է, որ Նես-վետահի խնդրանքով ինքն ապաստան է տվել նրանց ու թույլատրել ձմեռն իր տիրույթներում անցկացնել: Սակայն դա քիչ հավանական է, քանի որ ռուսական հրամանատարությունը ջանք չէր խնայում օր առաջ վերաբնակեցնել իր նորանվաճ տարածքները: Այդ խոստովանությամբ փաշան միայն փորձել է արդարացնել իր քայլերը:

Գաղթականների «վերադարձման» խնդրի լուծումը Անդրկովկասի ռուսական իշխանություններն այնքան են կարևորել, որ Ցիցիանովը նույնիսկ դիմել է էրզրումի Սայիդ-Աահմադ փաշային: Վերջինս հարցը բարձրացնում է Բարձր Դռան առաջ: Տեղեկանալով հարցի ձգձգման մասին՝ 1806թ փետրվարի 14–ին իշխան Չարտորիյսկին պարտավորվում է Կ.Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Իտալիանսկու միջոցով հարցը բարձրացնել Բ.Դռան առաջ, որ վերջինս ազդի Ախալցխայի և Կարսի փաշաների վրա, Ցիցիանովի բոլոր պահանջները բավարարելու համար¹: Սակայն, ռուսական կողմի բոլոր ջանքերին հակառակ, Կարս գաղթած մահմեդական բնակչությանն ամբողջովին վերադարձնել չի հաջողվում:

Ցարական կառավարությունն ամայացած Վրաստանը և Արևելյան Հայաստանի իրեն ենթակա շրջանները վերաբնակեցնելու նպատակով նույնատիպ աշխատանքներ է ծավալում նաև հարևան տարածքների մահմեդական կարափափախների շրջանում:

1809թ. ապրիլի 17–ին Գուղովիչին փոխարինած գեներալ Ա. Տորմասովը մայոր Քանանովին հանձնարարում է Կարսի կարափափախների ավազներին համոզել արտոնյալ պայմաններով Լոռի գաղթելու համար, այդ թվում՝ երկու տարով հարկերից ազատելու պայմանով:² Կարափափախները 12 օր ժամանակ են խնդրում բացատրությամբ, որ վերաբնակեցման համար Կարսի փաշայի մոտ պատանդության մեջ գտնվող աղալարներից համապատասխան կարգադրություն չեն ստացել: Նման պայմաններում Քանանովը առաջ է քաշում Ախուրյանի աջ ափին ընկած կարափափախների գյուղերը ռազմական ուժով վերաբնակեցնելու հարցը, որի համար Տորմասովից թույլտվություն է խնդրում: Նույն կարծիքին էր նաև գնդապետ Ուրակովը, որին ևս հանձնարարված էր զբաղվել կարափափախների վերաբնակեցման խնդրով: Տորմասովին գրած իր զեկուցագրում նա հայտնում էր, որ կարափափախները կամովին մտադիր չեն վերաբնակվել նորանվաճ տարածքներում, մանավանդ, որ նրանցից մի քանիսն ընտանիքներով արդեն ուղղությամբ են վերցրել դեպի Երևան և Ախալցխա: Գնդապետը ևս ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու ելքը տեսնում էր ուժի գործադրման մեջ³: Սակայն Տորմասովը, դեռևս չիրաժարվելով «խաղաղ» եղանակներով գործելու իր

¹ Նույն տեղում, թ. 2046:

² АКАК, т. 4, թ. 1181.

³ Նույն տեղում, թ. 1183, 1184, 1186:

եղանակներից՝ այդ նպատակի համար գործի է դնում դրամական միջոցներ՝ շուրջ 200 չերվոնց¹:

1809թ. հունիսի 11-ին կարափափախները, հավաքվելով Ախուրյանի աջ ափին, Քանաճուկին հրավիրում են իրենց մոտ: Բանակցությունների ժամանակ համաձայնություն է ձեռք բերվում ռուսական տիրապետության տակ անցնելու վերաբերյալ: Սակայն, երբ լուր է ստացվում պարսկական զորաբանակի Երևան շարժվելու մասին, կարափափախները փոխում են իրենց մտադրությունը: Միայն ութ ընտանիք է անցնում սահմանը և բնակություն հաստատում Փամբակում²: Պետք է նշել, որ վերաբնակեցմանը մեծապես խանգարում է նաև արքայորդի Ալեքսանդրը:

Կարափափախների վերաբնակեցման խնդրում ծագած դժվարությունները կապված էին նաև պարսկական իշխանությունների՝ նրանց հանդեպ բռնած բարեհաճ դիրքորոշմամբ: Ինքնին խոսում է կարափափախների՝ պարսկական բանակի հետ ռուսների դեմ ծավալված ռազմական գործողություններին համատեղ հանդես գալու փաստը և դեպի պարսկական տիրույթներ գաղթելու նրանց մեծ ձգտումը: Ուստի ռուսական հրամանատարությունը, նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, սկսում է ակտիվացնել իր գործողությունները: 1810թ. օգոստոսի 12-ին Պորտնյազինը նորից է դիմում կարափափախների աղալարներին՝ ռուսական տարածքներ անցնելու առաջարկությամբ³: Իրենց հերթին պարսիկները 1811թ. Յուսեին Կուլի խանի հրամանով 400 հոգանոց մի հեծելազոր են ուղարկում՝ Կարսի կարափափախներին Երևանի տարածք տեղափոխելու համար⁴:

Իրականում, կարափափախները, ունենալով առավելապես պարսկաթուրքական կողմնորոշում, ձգտում էին ամեն կերպ խուսափել արտագաղթից: Կարափափախների այս դիրքորոշումը հետապնդում էր միայն մեկ նպատակ. ամեն զնով հեռու պահել ռուսներին իրենցից և այդ խառնակ իրադրությունում ժամանակ չափել: Սակայն ռուսական իշխանությունները համառորեն շարունակում են արտագաղթեցնելու իրենց փորձերը. այս անգամ արդեն նրանց խոստանալով 5 տարվա հարկային արտոնություններ, անասնապահությամբ և գյուղատնտեսությամբ զբաղվելու համար՝ հողատարածքներ, անվտանգության ապահովման նպատակով՝ հատուկ զինվորական ջոկատ:⁵ Կարափափախները խոստանում են վերաբնակվել զարմանք, պայմանով, որ վերաբնակեցման պահին յուրաքանչյուր աղալարին ենթակա հայերն ու թաթարները մնան իրենց աղալարների մոտ և օգտվեն 5 տարվա հարկային բոլոր արտոնություններից: Այդ ժամկետը լրանալուն պես նրանք պարտավորվում են Վրաստանում բնակվող թաթարներին համահավասար հարկեր վճարել, միաժամանակ պահանջում ազատ ելքի և մուտքի արտոնություն: Պետք է ներում շնորհվեր նրանց կատարած հանցագոր-

¹ Նույն տեղում, թ. 1433:

² Նույն տեղում, թ. 1185:

³ Նույն տեղում, թ. 1112:

⁴ Նույն տեղում, թ. 1154:

⁵ Նույն տեղում, թ. 1123:

ծությունների համար, ինչպես նաև տրամադրվեր ռազմական ջոկատ: Ընդ որում, կարափափախները ցանկություն են հայտնում բնակվել հատկապես Լոռիում: Նրանց այս ցանկությունը, կարծում ենք, պայմանավորված էր նրանով, որ Լոռին մոտ էր ռուս-թուրքական սահմանին և առիթի դեպքում, նրանք կարող էին անարգել անցնել սահմանը: Տորմասովը Վրաստանի կառավարիչ զեներալ Չախվերդովին խորհուրդ է տալիս չսպասել գարնանը և համաձայնվել նրանց բոլոր պահանջների հետ¹:

1810 թ. նոյեմբերին կարափափախների հետ բանակցությունները վերսկսվում են: Կողմերը ներկայացնում էին Քերիմ ու Իսմայիլ աղաները և զնդապետ Ուրակովը: Կարափափախները զանազան պատճառաբանություներով կրկին փորձում են ձգձգել արտագաղթը: Ուրակովը հրամանատարության առջև դարձյալ պնդում է հոգուտ ռազմական միջամտության անհրաժեշտության²: Հրամանատարությունն էլ, իր հերթին, Փամբակի և Շոթազյալի զինվորականությունից պահանջում է՝ ամեն կերպ խոչնդոտել կարափափախների գաղթն այլ վայրեր³:

Կարափափախներին համոզելու համար ռուսները փորձում են օգտագործել Քերիմ խանի Գյումրիի Ջաֆար բեկի հետ խնամիական կապերի առկայությունը: Վերջինիս ռուսները կրկին վերահաստատում են 5 տարվա հարկային արտոնություն տալու, Լոռու հարուստ վայրերում սեփականության իրավունքով հողեր հատկացնելու իրենց խոստումը⁴: Սակայն ռուսների ջանքերն այս անգամ էլ ապարդյուն էին:

Այսպիսով, ռուսական դիվանագիտությունն, առանց հաշվի առնելու Ռուսաստանի նկատմամբ Կարսի և հարակից նահանգների տարածքում ապրող ազգերի տրամադրությունները, չարդարացված համահարթեցված վերաբերմունք է դրսևորել՝ առաջնորդվելով միայն զուտ հպատակներ ձեռք բերելու ձգտումով՝ շատ դեպքերում անվերապահորեն համաձայնվելով մահմեդականների առաջադրած պայմանների հետ: Ռուսական իշխանությունների կողմից որդեգրած ժողովրդագրական այս քաղաքականությունն առաջին հերթին պայմանավորված էր ռազմաքաղաքական կոնկրետ իրավիճակով և թելադրված էր նվաճված տարածքները հպատակներով բնակեցնելու ձգտումով: Մյուս կողմից, ռուսական իշխանությունները դիմում էին բոլոր միջոցների ետ վերադարձվող տարածքների բնակչությանը ռուսական սահմաններ գաղթեցնելու նպատակով: Իհարկե, այդ ջանքերը միշտ չէ որ հաջողությամբ էին պսակվում, իսկ առանձին դեպքերում նման քաղաքականությունն ուղղակի ձախողվում էր:

¹ Նույն տեղում, ժոկ. 1188.

² Նույն տեղում, ժոկ. 1189.

³ Նույն տեղում, ժոկ. 1190.

⁴ Նույն տեղում, ժոկ. 720.